

Szentgyörgyi Rudolf

Cikádor

1. Bevezetés

A Cluny monostorszövetség szabályzatát követő Saint-Michel-de-Tonnerre korábbi apátja, Róbert 1075-ben Molesme-ben a 11. század egyik legsikeresebb bencés reformapátságát hívta életre. A monostor történetének első évtizedei igazolták Róbert apát elgondolásainak időszerűségét: negyedszázad alatt negyven új alapítás jött létre Molesme-ből, illetve ez az életforma átmenetileg magához vonzotta többek között Kölni Brúnót és társait is, akik innen indultak Grenoble hegyei közé, hogy megvessék a későbbi karthauzi rend alapjait.

Maga Molesme-i Róbert ugyanakkor nem volt elégedett az általa alapított monostorban folyó élettel. Elégedetlensége elsősorban Cluny befolyására, ennek nyomán pedig a cluny szokások jó részének továbbélésére (különös tekintettel a feudális környezettel való, főként gazdasági kapcsolatokra) vezethető vissza (vö. LÉKAI 1991: 24–5). A reform alapvető gondolata, a Szent Benedek-i Regula szigorúbb megtartása, valamint a cluny szokások elhagyása csak egy új, Clunytól minden tekintetben független apátság alapításával látszott megvalósíthatónak. Róbert apát és huszonegy társa ezért 1098-ban elhagyta Molesme monostorát, és egy *Cîteux* — latinul *Cistercium* — nevű, Dijontól kb. 20 km távolságban délre fekvő, erdős, csaltos, sással, náddal benőtt (SÜMEGI 1997: 123–4) területre vonult, ahol megalapította a *Novum Monasterium* 'Újmonostor' nevű apátságot. Ez az apátság lett a későbbi ciszterci rend első monostora.

A megerősödés és a lassú gyarapodás évei után a 12. század második évtizedének elején Cîteux szerzetesei már újabb alapításokra is gondolhattak. A mindenekelőtt mezőgazdasági munkából élő (Cap. 15; vö. LÉKAI 1991: 419) — mocsarakat lecsapoló, rossz minőségű földeket művelő, illetve betöretlen földeket, erdőterületeket termőfölddé tevő (számos konkrét példára lásd LÉKAI 1991: 283–4) —, a feudális javadalmakat (legalábbis kezdetben) visszautasító, építészetiüket tekintve is aszketikusan egyszerű (vö. SÜMEGI 1997: 150–1) szerzetesek végletesen puritán és szigorúan fegyelmezett életformájának egyre növekvő népszerűsége az újabb monostorok számának rohamos gyarapodását eredményezte. Ez a népszerűség és növekedés ugyanakkor elválaszthatatlan a rend legismertebb tagjának, a korszak legtekintélyesebb és legbefolyásosabb szerzetesének, a Cîteaux-i közösséghez 1113-ban csatlakozott Clairvaux-i Bernátnak az egyéniségétől és tevékenységétől (vö. LÉKAI 1991: 44–7, 55–7, 223–5). Negy-

ven év múltán, Bernát halálának évében (1153) Európa valamennyi államában, összesen 350 ciszterci monostorban imádkoztak és dolgoztak a „szürke barátok”. A rend befolyására jellemző, hogy ugyanekkor a pápai trónon is ciszterci szerzetes ült, Clairvaux-i Bernát egykori tanítványa, III. Jenő (1145–1153), akinek egyebekben súlyos öröksége a második keresztes hadjárat meghirdetése (HANGAY 1991: 125–6).

A rend szervezeti felépítésére — eltérően a túlságosan központosított cluny kongregációtól, melyben Cluny apátja korlátlan kormányzói hatalmat gyakorolhatott — az ún. *filiáció* volt jellemző. Ez azt jelentette, hogy egy új monostort alapító apátság („anyaapátság”) apátja évi kötelezettségként ellenőrzői jogot gyakorolt az általa alapított „leányapátság” fölött (vizitáció). Magát Cîteaux-t pedig négy leányapátságának (La Ferté, Pontigny, Clairvaux, Morimond) apátjai vizitálták (LÉKAI 1991: 38–9; vö. i. m. 430–2). A szigorúan számon tartott filiaciók kapcsolatok az élet számos más területére (liturgikus rend, tiszteletadás, bizonyos szokások, építészet stb.) is kihatottak.

Az első magyar ciszterci alapításra szintén még Clairvaux-i Bernát életében (bár nem az ő monostorából, nem is Clairvaux filiaciók ágából) került sor. Az osztrák Heiligenkreuz apátságának egy régi feljegyzése (RepCist. 28; vö. HERVAY 1991: 473) arra utal, hogy a magyar király — II. (Vak) Béla — már 1137 körül meghívást intézett a Szent Kereszt apátság szerzeteseihez egy esetleges magyarországi alapítás reményében. A tényleges alapításra azonban csak II. Géza idején, 1142-ben került sor.

A *Cikádor* néven ismert első magyarországi ciszterci apátság helyét sokáig bizonytalanság övezte. Ma már nem kétséges, hogy a mai Bátaszék (Tolna megye) helyén található, apátsági templomának romjait 1994–1996 között tárta fel VALTER ILONA (vö. VALTER 1996, 1998).

A *Cikádor* név etimológiáját — melyet KNIEZSA ismeretlen eredetűként tart számon (1965: 139) — KISS LAJOS a következőképpen adja meg: „A helység R. *Cikádor* (...) neve talán a m. R. *cikafa* ’tölgy’ (...) előtagjának származéka. Képzésmódjához l. *Somodor* szócikkét” (FNESz. *Bátaszék*). *Somodor*-ról pedig ezt találjuk: „Az alapjául szolgáló szn. [= személynév] a m. *som* növénynév származéka *-d* és *-r* képzővel” (FNESz. *Somodor*). Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy *Cikádor* is személynévi eredetű helynév, mely végső soron a *cikafa* ’tölgy’ (EtSz.) előtagjának *-d* és *-r* képzővel alkotott származéka. A két etimológia között csupán annyi különbség látszik, hogy míg *Somodor* származtatását KISS LAJOS határozottan állítja, addig *Cikádor*-ét bizonytalanul („talán”) említi. Az etimológia KISS LAJOS által is érzett bizonytalanságát tovább növeli, hogy efféle névalak nemigen illik bele a közvetlen ciszterci névadás rendszerébe, legalábbis egy ilyen etimológiájú név ciszterci névadóktól nem származhat. Ha pedig nem az idetelepülő szerzetesek a hely névadói, akkor az etimológiához az alapítás idejénél korábbi helynévi előzmény feltárása vezet-

hetne el, az alapítás idején ugyanis már ekként említik: 1142: „Mittuntur e Sancta Cruce duodecim monachi cum Abbate in noviter fundatum monasterium *Cikádor* in Ungaria. Anno Domini MCXLII” (F. 7/4: 60). Hazai eredetű névadás tehát csak az alapítás ideje előtt lenne elképzelhető, a hely korábbi megnevezésére azonban nincs közvetlen adatunk.

2. A ciszterci helynévadás

A középkori (és nyomán későbbi) ciszterci monostorok nevei sajátos rendszert alkotnak. Egyfelől eredendően hiányoznak a patrocíniumi nevek, mivel valamennyi monostorukat, illetőleg templomukat Szűz Mária tiszteletére szentelték (Cap. 9; vö. LÉKAI 1991: 418) — egészen pontosan Mária mennybevitelének (Nagyboldogasszony) titulására (augusztus 15.) — ami természetesen megjelenik a monostorok hivatalos elnevezésében is. Ha ilyen típusú (azaz patrocíniumi eredetű) név mégis előfordul, az külön magyarázatra szorul. Másfelől célszerű megkülönböztetnünk a közvetlen ciszterci alapítások neveit az időközben átvett, korábban más szerzetesi hagyományokat követő monostorok neveitől. (Meggsett, hogy egy egész monostorszövetség csatlakozott a rendhez, mint például 1147-ben a 29 monostort számláló Savigny-i reformkongregáció.)

2.1. Sajátos példája a ciszterci névadásnak az első monostor megnevezése, melynek esetében voltaképpen kettős névhasználattal számolhatunk. Maguk az apátságot alapító szerzetesek ugyanis monostorukat *Novum Monasterium*-nak (‘Újmonostor’) nevezték (vö. CCPr.). Az elnevezéssel nyilván hangsúlyozni kívánták a cluny monostorszövetségtől való teljes függetlenségüket, mind életformájuk tekintetében, mind egyházi értelemben. Másrészt az új alapítás számára kiválasztott hely korábbi neve (lat. *Cistercium* > fr. *Cîteaux*) is használatban maradt. A *Cîteaux* név a legkorábbi forrásokban még csupán természetföldrajzi névként fordul elő, a vidék megnevezésére (pl. ExCist. 1; vö. LÉKAI 1991: 414), mely nagyon korán metonimikusan magára a monostorra is ráértődik (vö. pl. SCC. 4, LÉKAI 1991: 416): *Abbatia Cistercii* (‘a Cîteaux-i apátság’), *Abbas Cistercii* (‘a Cîteaux-i apát’). Ezzel párhuzamosan a helynév melléknévi formája főnévi használatban a monostor szerzeteseit jelöli (vö. Exp.; LÉKAI 1991: 420): *nos Cistercienses* (‘mi, Cîteaux-iak’), majd jelentésbővülés eredményeként a rend megnevezéséül is szolgál: *Cisterciensis*, *Cistercienses* (‘ciszterci, ciszterciek’).

A lat. *Cistercium* ~ fr. *Cîteaux* földrajzi név valószínűleg latin eredetű: *cis tertium* (*lapidem miliarium*). Jelentése szerint: ‘a harmadik mérföldkövön innen’ fekvő terület. A viszonyítás alapját adó mérföldkő a Langers-ból Chalon-sur-Saône-ba vezető római hadút mentén állt (vö. LÉKAI 1991: 25–6).

A párhuzamos névhasználat *Cîteaux* monostorának esetében rövid életűnek bizonyult. A *Novum Monasterium* (‘Újmonostor’) névválasztás az alapítók szándéka szerint a korábbi (Molesme, Cluny) kapcsolatoktól való elhatárolódást volt

hivatott hangsúlyozni, ugyanakkor arra is utalni látszott, hogy *Novum Monasterium* első szerzetesei eredendően csupán egy reformmonostort kívántak alapítani, azaz sem monostorszövetség létrehozására, még kevésbé egy új rend alapítására nem gondoltak. Másfél évtized múltán azonban megtörtént az első új alapítás (La Ferté, 1113), majd amikor — Cîteaux-ba történt kivonulás után több mint két évtizeddel — 1119 végén II. Kallixtus pápa jóváhagyta a közösség saját szabályzatait, az ekkortól önállóan tekinthető rend már 12 apátságot számlált. A Cîteaux által létesített új monostorok viszonylatában ugyanakkor a *Novum Monasterium* megnevezésnek immár nem volt különösebb relevanciája, sőt esetleg időszerűtlennek is tűnhetett, hiszen valamennyi hozzá tartozó apátság „újabb” alapítású. Mindezek nyomán a természetföldrajzi névi eredetű *Cistercium* ~ *Cîteaux* igen korán válhatott a monostor kizárólagos megnevezésévé.

2.2. Hogy *Cîteaux* monostorának természetföldrajzi névi eredetű névváltozata igen hamar háttérbe szoríthatta a Molesme-ből kivonuló szerzetesek által választott nevet, azt az első két új monostor elnevezése látszik igazolni. E monostorok névadásának mintája ugyanis nem *Novum Monasterium* (azaz az alapítók által adott új név) volt, hanem — a *Cîteaux* név mintájára — az alapítás számára kiválasztott terület korábban is létezett természetföldrajzi megnevezése.

Az 1113-ban alapított *La Ferté* apátság neve eredetileg egy dűlőnév: *La Ferté-sur-Grosne*, Saint-Ambreuil határában. A következő alapítás 1114-ben *Pontigny*, a Serein folyó partján. A terület a Serein hídjáról kapta a nevét: *Pontigny* < lat. *pontinus* 'híd mellett lévő, található, hozzá tartozó' (vö. lat. *pons*, fr. *pont* 'híd'), ez esetben a folyó partján, a híd környékén fekvő terület neve vált a monostor nevévé.

A közvetlen természetföldrajzi névi eredetet a későbbi alapítások esetében is megtaláljuk, pl. fr. *Hautrive* (ma Svájcban), ol. *Ripalta* 'magas part'; fr. *La Trappe* 'vadfogó verem, csapda' stb. Tekintve, hogy a középkori ciszterci monostorok jellemzően lakott helyektől távol telepedtek meg, ezért ezek a nevek a korai időkben nem településnevek (később természetesen kialakulhatott körülöttük település, melyet utóbb az apátságról neveztek el, lásd pl. *Pontigny*).

Az újabb korban már nem elképzelhetetlen, hogy egy ciszterci szerzetesközösség egy-egy városban telepszik meg (és metonimikusan az adott település nevét használja), ezek azonban gyakran nem apátságok, hanem — későbbi szerzetesrendek mintáját követő — rezidenciák, rendházak (vö. magyar vonatkozásban: Eger, Pécs, Székesfehérvár stb.). Arra is találhatunk újabb kori példát, hogy az apátság neve településnévi eredetű, mégis távol fekszik a településtől, annak csupán vonzáskörzetében található, pl. *Dallas Abbey*.

A középkorra vonatkoztatva tehát a ciszterci névadás első csoportját a korábban meglevő természetföldrajzi névi (jellemzően nem településnévi) eredetű elnevezések adják.

2.3. A ciszterciek a monostoraikat szükségszerűen folyóvizek, patakok mellé építették, ha lehetséges volt, célszerűen átvezetve azokat az apátság épületegyüttesén. A folyóvíz kiemelt szerepe a névadásban is tükröződik. Nehéz azonban megmondani, hogy a víznevi eredetű monostornevek esetében létezett-e földrajzi névként az adott víznev már korábban is. A nevek szerkezete és jelentése alapján valószínűbbnek látszik, hogy az apátság neve csupán „quasi víznevi” eredetű, az illető folyó, patak, forrás ezt a nevet (tulajdonnévként) feltehetően sosem viselte, a névadók a víznevet közvetlenül a monostor megnevezésére alkalmazták, így pl. fr. *Fontenay*, *Trois-Fontaines*, *Sept-Fons*, *Fontfroide* stb.; ol. *Acquafredda*, *Acquaformosa*, *Fontevivo* stb.

2.4. Cîteaux harmadik, 1115-ben alapított leányapátsága Szent Bernát monostora, *Clairvaux*. A név a legelső csoporthoz tartozó, korábban is létezett természetföldrajzi névből származónak tűnik, ám nem az. A fr. *Clairvaux* ~ lat. *Claravallis* név jelentése: ’fényes völgy, világos völgy’. Az elnevezés utótagja földrajzi köznév: a ciszterciek jellemzően — a bencésektől ebben is különbözve, az életformájuknak (különös tekintettel a mezőgazdasági munkára) jobban megfelelő — völgyekben, illetve sík vidéken telepedtek meg. Az elnevezés mégsem meglehető természetföldrajzi név, hanem új névadás.

Az eredendően szókapcsolat *Clara Vallis* — *Novum Monasterium*-hoz hasonlóan — szerzetesi programot hivatott jelezni. Az 1036-ban Toscanában alapított nagy hatású bencés reformapátság neve *Vallombrosa* (< lat. *Vallis Umbrosa*) ’homályos völgy’, amely helynév egyébiránt tökéletesen illeszkedik a középkori keresztény vallásos gondolkodáshoz, miszerint a földi élet „sötét völgy”, „könynyek völgye” (vö. *vallis lacrimarum*), „siralomvölgy”, „a halál völgye”. Bernát a korai ciszterci hagyományokat misztikusan továbbgondolva hirdeti, hogy a földi élet nem feltétlenül siralomvölgy („*Quae prius habitabas in regione umbrae mortis transi ad regionem vitae et veritatis*”, *SermDiv. XLII, 4. PL. 183: 663*; „Lélek, te, aki korábban a halál árnyékának vidékén éltél, költözz át az élet és az igazság földjére”), az paradicsomkertté tehető (vö. „*paradisus [!] claustralis*”: a „földi paradicsom”, szemben a „*paradisus supercoelestis*”-szel, i. h.). Mindezt természetesen a szerzetesség oldaláról értelmezve: a monostornak kell „*paradisus claustralis*”-szá, „elzárt paradicsom”-má, paradicsomkertté válnia.

E spirituális cél jegyében született meg Bernát monostorának megnevezéseként a *Clairvaux* helynév (naiv népetimológias magyarázatát lásd PISZTER 1899: I, 72–3), illetve vált — Bernát tekintélyétől és hatásától nem függetlenül — a leggyakoribb „ciszterci típusú” monostornévvé, vö. fr. *Bellevaux*, *Bonnevaux*, *Bonneval* stb.; sp. *Bonaval*, *Valbuena*, *Valldigna*, *Vallsanta*, *Valparaiso* (vö. „*paradisus claustralis*”) stb.; ol. *Valserena*, *Chiaravalle di Milano*, *Chiaravalle della Colomba*, *Chiaravalle d’Ancona* stb.; illetve ehhez hasonlóan (sík területen): holl. *Klaarkamp* ’fényes mező’ stb.

2.5. Ezt a sort folytatják a ciszterci névadás következő típusaként az ún. quasi patrocíniumi nevek. A kifejezés nem fedti az előtagjában — jellemzően népetimológiás hatásra (vö. TÓTH V. 2008: 232) — csupán látszólag védőszent nevét tartalmazó *pszeudo-patrocínium* (MEZŐ 1996: 222–3), *ál-templomcím* (KISS L. 1996: 110), *álpatrocínium* (vö. TÓTH V. 2008: 118) terminusokat. A *quasi patrocíniumi*-nak nevezett névtípus esetében a név részeként jellemzően a monostor valóságos védőszentjének, Máriának a neve jelenik meg: *Marienfeld*, *Mariawald*, *Marienwald*, *Marienthal*, *Marienhof* stb. (A névtípusra és alakulására lásd HENGST 2011: 106, 108, 110, 112–3.) Magának a patrocíniumnak ugyanakkor nemigen van relevanciája, hiszen eredendően minden monostort Szűz Mária tiszteletére szenteltek. Figyelemre méltó továbbá, hogy a látszólagos patrocíniumi névalakulat szentnévi tagja egy — nem településnévre utaló (mint pl. a magyar *-egyháza*, *-falva* stb.) — földrajzi köznévhöz járul (tágabb értelemben a ném. *hof* 'udvar, tanya' is ide sorolható), egyúttal egy természetföldrajzi névként nem létező „quasi helynév”, „ál-természetföldrajzi név” jön létre (ahogy pl. *Claravallis* sem volt soha valós természetföldrajzi név), és ezt a nevet vonatkoztatják látszólag vissza a monostorra. A valóság ezzel szemben az, hogy ezek a „helynevek” valódi helynévként sohasem léteztek, csupán monostor — illetve település — neveként fordulnak elő, vö. 1234: *m o n a s t e r i u m*, quod *vallis Sancte Marie dicitur* (HENGST 2011: 106), 1192: *v i l l a*, que *vallis Sancte Marie nuncupatur* (i. h.). Ez a névtípus főként német és németalföldi területeken terjedt el.

E típus sajátos változatának tekinthető (jellemzően újlatin területeken) az *Isten* — patrocíniumként egyébként nem szokásos — nevével alkotott, szintén „ál-természetföldrajzi”, quasi patrocíniumi név: *Val-Dieu*, *Valdedios* stb.

2.6. Valójában az előző két csoport folytatását képezi a névadásban az egyéb spirituális tartalom megjelenítése, szintén földrajzi köznevekhez kapcsolódva, vö. pl. az angliai *Valle Crucis*. Távlabbról, de még ide tartozónak tekinthetjük a bibliai eredetű sp. *Monte Sion* monostornevet is.

2.7. Az eddigi névcsoportok tagjai valamilyen formában földrajzi nevekhez kapcsolódtak. Az alábbi csoportban a spirituális tartalom immár földrajzi nevekhez kapcsolódás nélkül jelenik meg. E típus szintén igen korai, ezt látjuk Cîteaux negyedik leányapátságának (1115; LÉKAI-nál tévesen 1116, 1991: 30) a nevében: *Morimond* < lat. *mori mundo* 'meghalni a világnak'. További példák: fr. *La Cour Dieu*, ol. *Morimondo coronato*, lengyel *Paradyż* (vö. „paradisus claustralis”), holl. *Marienkroon* stb.

2.8. A ciszterci névadás utolsó csoportjába az ún. másodlagos patrocíniumi nevek sorolhatók (vö. ném. *Sekundärpatrocínium*, SCHWARTZ 1933: 5; a *másodlagos patrocínium* terminust TÓTH VALÉRIA eltérő jelentésben használja, lásd 2008: 68). Ezek formailag valóságos patrocíniumi neveknek tűnnek, eredetük is

egy-egy szent helyi tiszteletében keresendő. Nem nevezhetők mégsem patrocíniumi neveknek, hiszen minden ciszterci monostornak az elsődleges (jellemzőbben egyetlen) patrocíniuma — amint erre már többször utaltunk — Szűz Mária.

Felmerül a *társpatrocíniumi* megnevezés lehetősége is, ám ez esetben egyenrangú védőszentekről lenne szó, mint ahogyan pl. a bencés Tihany alapítólevele tanúskodik Szűz Mária és Szent Anianus (Ányos) kettős patronátusáról (vö. még a Péter és Pál, Simon és Júdás [Tádé], Kozma és Damján stb. templomcímekkel). Míg a társpatrónus kerülhet a templom oltárképére (vö. Tihany főoltárának képén Szent Ányos), addig a másodlagos patrónus tisztelete csupán az egyik mellékoltár oltárképén fejeződhet ki (vö. SCHWARTZ 1933: 5). Megjegyzendő, hogy a legkorábbi ciszterci gyakorlatra vonatkoztatva ez csupán teoretikus jellegű, hiszen a korai ciszterci monostortemplomokat sem képek, sem szobrok nem díszítették (vö. Cap. 26; LÉKAI 1991: 420), illetve a mellékoltárok állítása is jóval későbbi gyakorlatot tükröz.

Az ilyen típusú monostornevek az eredendően ciszterci alapítások körében igen ritkán fordulnak elő. E csoportba tartozik pl. a svájci *Sankt Urban*, az olasz *San Galgano*, a német *Georgenthal* (földrajzi köznévvvel társulva), a szentföldi *Szent János* monostorok neve. Ide sorolható továbbá az osztrák *Heiligenkreuz* is, ez az apátság Jeruzsálem keresztény királyának ajándékaként a szent kereszt egy 24 cm-es darabját őrzi.

2.9. Külön kell szólnunk az átvett apátságokról, melyek korábban más szerzetesrendekhez tartoztak. Ezek általában megtartották eredeti nevüket. Csupán néhány példa: dán *Sorø* (bencés, ciszt.: 1162–1538), ol. *Casamari* (bencés, ciszt.: 1149–), *Piona* (cluny bencés, ciszt.: 1938–), *Certosa di Firenze* (karthauzi, ciszt.: 1958–), *Certosa di Pavia* (karthauzi, ciszt.: 1968–), *Certosa di Trisulti* (bencés, majd karthauzi [a név erre a korszakra utal], ciszt.: 1947–), *Sanctae Trinitatis* (Szentháromságról nevezett laikus társaság, ciszt.: 1540–), illetve a magyar *Vallis Vespremensis* (görög apácák, ciszt. apácák: 1240–1543).

Csupán ritkán és a legkorábbi korszakban fordult elő, hogy egykor más szerzetesrend kezén lévő apátság új, „ciszterci típusú” nevet kapott, pl. a római, Szent Vincéről és Anasztáziáról elnevezett örmény-görög monostor új neve az 1140-es ciszterci átvétel után *Tre Fontane* lett.

2.10. Mind az eredendően ciszterci, mind az átvett monostorok körében jellemző a kettős névhasználat. Ez leggyakrabban csupán abban nyilvánul meg, hogy Szűz Mária patrocíniuma része a hivatalos névnek, míg a monostor általánosan használt neve a fenti típusok valamelyikébe tartozik: *L'Abbaye Notre-Dame de Cîteaux* ~ *Cîteaux*; *Our Lady of Dallas Abbey* ~ *Dallas Abbey* stb. Egyes középkori monostorok esetében azonban az eltérő eredetű párhuzamos névhasználat is megjelenik (amint láttuk *Cîteaux* ~ *Novum Monasterium* esetében is), pl. az osztrák *Zwettl* (< ószl. *svēt* 'fény') ~ *Claravallis (in Austria)*. (Fi-

gyelemre méltó az etimológiai érintkezés. Kérdés, hogy a monostor elnevezése véletlenszerű-e, avagy — szláv nyelvi jelenlétet feltételező — tudatos névváltoztatás eredménye.) Ez utóbbihoz tűnik hasonlóknak *Cikádor* megnevezése a ThurKr.-ban: „secus monasterium de *Czykador* quem locum vulgus *Zek* appellare solet castra metati sunt” (239 [227/826]; magyarul: „[az I. Ulászló és Hunyadi János ellen felvonuló magyar főurak] a nép által rendszeren *Zek*-nek nevezett *Czykador* monostora mellett [ti. a Tolna megyei Keszölcön] ütöttek táborot”). A fenti példa szerint *Szék* lenne a hely külső (korábban meglévő földrajzi?) neve, ugyanakkor a *Cikádor* névalakban nem ismerhető fel egyetlen hagyományosan ciszterci névtípus sem, mely az alapító szerzetesek névadói tevékenységére utalhatna. *Cikádor* etimológiájához a középkori magyar apátságok névadási sajátosságai vihetnek bennünket közelebb.

3. A középkori magyar ciszterci apátságok

A középkori Magyarországon 18 ciszterci férfimonostort alapítottak. A monostorok neveit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a névadási gyakorlat — legalábbis arányait tekintve — némiképp különbözik az Európában szokásostól. Ebben akár annak is szerepe lehet, hogy az európai gyakorlattól eltérően a magyar monostoroknak csak kisebb hányada nemesi, nagyobb részük királyi alapítású. (E fejezetben a külön nem jelzett adatok forrása: RepCist., HERVAY 1991: 472–80.)

3.1. Mindenekelőtt az szembevetendő, hogy az apátságok nevének nagy része a legelső csoportba, azaz a korábban is létezett természetföldrajzi névi (illetve településnévi) típusba tartozik, ugyanakkor ezek kisebb része átvett monostor (Ercsi, Pásztó, Pornó), többségük új alapítás. Megjegyzendő még, hogy egyes magyar apátságok nem feltétlenül teljesen lakatlan területen jönnek létre (lásd pl. Zirc). Az ide tartozó apátságok nevei időrendben: *Egres* (1179, Csanád vm., III. Béla; vö. Gy. 1: 855–6), *Zirc* ~ (*abbatia*) *de Bokon* (1182, Veszprém vm., III. Béla, királyi udvarház, 1060-ban itt halt meg I. András), *Pilis* (1184, Pilis vm., III. Béla.; vö. Gy. 4: 689–92), *Pásztó* (1191, Heves vm., III. Béla adta át, eredetileg bencés, esetleg görög bazilita, patrocíniuma korábban Szent Miklós; vö. Gy. 3: 121–3), *Kerc* (1202, Fogarásföld, Imre király; Gy. 2: 451–2), *Toplica* (1208, Zágráb vm., II. András), *Szepes* (1223, Szepes vm., II. András tárnokmestere, Ompod fia Dénes és Kálmán herceg), *Pornó(apáti)* (1234, Vas vm., Ják nembeli Csépan fia István, korábban bencés, eredeti patrocíniuma Antiochiai Szent Margit), *Ercsi* (1253, Fejér vm., először II. András, majd Bánicsai István esztergomi érsek adja át a ciszterci rendnek, a Duna szigetén, eredetileg bencés, ciszterci, majd karthauzi, újra ciszterci, patrocíniuma korábban Szent Miklós; vö. Gy. 2: 360–1), *Zágráb* (1256/1274, Zágráb vm., Péter zágrábi főesperes, Zágráb mellett a Szent Jakab-szigeten), *Ábrahám* (1270, Tolna vm., Dombóvár, Mojs, Béla herceg tárnokmestere).

3.2. Az apátságok között két személynévi eredetűt találuk: *Borsmonostor* (1197, Sopron vm., az első főúri alapítás; a Miskolc nembeli Domonkos bán megváltja a szentföldi zarándoklatot; a monostor neve fiáról, Bors ispánról, a monostor első kegyuráról; csak külső névként, belső neve: *Mons Sanctae Mariae*), illetve *Bélakút* ~ lat. *Belae Fons* (1234, Szerém vm., Pétervárad; a monostor neve Béla hercegről, II. András fiáról; a nevet a víznévi eredetűeknél is említjük). Ez a típus az európai névadási gyakorlattól teljesen idegen.

3.3. A sajátosan ciszterci névadás víznévi változata csupán két esetben jelenik meg: *Bélháromkút* ~ lat. *Tres Fontes de Beel* (1232, Borsod vm., Bélapátfalva, Cletus egri püspök; vö. Gy. 1: 755–8), illetve a már említett *Bélakút* ~ lat. *Belae Fons* (1234, Szerém vm., Pétervárad, II. András fia, Béla herceg alapítja Gertrúd királyné gyilkosának elkobzott birtokán, az alapítólevelet már mint király [IV. Béla] állította ki).

3.4. A völgy névelemet tartalmazó, sajátosan ciszterci név csupán egy esetben tűnik fel: *Honesta Vallis (de Goto)* 'Tisztesvölgy' ~ *Gotó* (1232, Pozsega vm., Csák nemzetségbeli Ugrin, kalocsai püspök).

3.5. Egyetlen quasi patrocíniumi nevet ismerünk: *Mons Sancte Mariae* 'Szűz Mária hegye', amely *Borsmonostor* ciszterci (belső) neve.

3.6. Két másodlagos patrocíniumi monostornév egészíti ki a névsort: *Szentgotthárd* (1184, Vas vm., III. Béla, a település patrocíniuma: Hildesheimi Szent Godehard, 11. századi bajorországi bencés apát, püspök; templomát feltehetően a Pannonhalmáról alapított németújvári bencés monostor szerzetesei építették telepeseik számára, azaz — Zirchez hasonlóan — itt is részben lakott területtel számolhatunk a ciszterciek megjelenése előtt; vö. PRT. 1: 335, 603, 667; SCHWARTZ 1932: 147, 1933: 2, 5–6; EmlGotth. 10–12), illetve (*Vértes*)*Ke-resztúr* (1214, Fejér vm., Csák nembeli Miklós comes nemzetségi monostorát átadja a cisztercieknek; vö. Gy. 2: 415–6). E két monostor neve egyben arra is példa, hogy az eredendően valós patrocíniumi név az átvett monostorok esetében szükségszerűen másodlagos patrocíniumi névvé módosul.

3.7. A rend magyar női közösségeiről keveset tudunk, csupán csekély számú női monostor állhatott a középkori Magyarországon. Ma összesen négyről van tudomásunk: *Pozsony* (1235–1297), *Ivanics* (?; Szlavónia), *Brassó* (kb. 1400–1540) és *Veszprémvölgy* (1240–1543, majd *Körmend* kb. 1624-ig). Az említések településnévi, kivéve az utóbbit, amely természetföldrajzi névi, ezáltal részben illeszkedik a ciszterci jellegű monostornevekhez.

3.8. A megkezdett, de be nem fejezett alapítások vagy átvételek csupán kevés adalékkal egészítik ki a fentieket: *Sancta Maria de Campis* ~ *Esztergom* (1204–1291, Esztergom vm.; patrocíniumi név, eredetileg a Szentemágócs nemzetség monostora; vö. Gy. 2: 282), *Sanctae Crucis* ~ *Telki* (1224, Pilis vm., Micha ismét bencés monostort alapít, ő maga kéri a pápától a ciszterci átvételt, bencés

maradt; vö. Gy. 4: 702–3), *Vallis Dionysii* 'Dénesvölgy' ~ *Tusagar* (1239–1240, Nógrád vm., Tomaj nemzetségéből származó Dénes ispán; az alapítás a tatárjárás miatt hiúsul meg; az európai gyakorlattól idegen személynévi eredetű monostornév újabb példája), *Abbatia Sancti Johannis Baptistae (super Crisium)* (1249–1259, Bihar vm., a Sebes-Körös partján; a monostor 1215-ben már létezett, minden bizonnyal bencés volt; vö. Gy. 1: 667–8), két sikertelen alapítás, pontos helyük nem ismeretes (1259 és 1266), *Tihany* (1271–1274, V. István át kívánja adni a cisztercieknek, ezt a szándékot megerősíti X. Gergely pápa, 1274-ben Tihanyban ciszterci apátot említene: „frater P. abbas de Tykonio Cisterciensis ordinis”; vö. PRT. 10: 536–7), *Abbatia de Kapornak* (1277–1282, Veszprém vm., bencés apátság, az átvétel nem történik meg), *Szenttrinitás* (1303, Baranya vm., 1183-ban alapított bencés apátság; vö. Gy. 1: 391–2).

3.9. Cikádor etimológiáját kutatva a következő megállapításokat szűrhetjük le a középkori magyar ciszterci monostorok neveinek tanulmányozása nyomán.

1. A párhuzamos névhasználat tekintetében találunk példát ciszterci eredetű névre más — hely-, illetve személynévi — eredetű mellett: *Honesta Vallis* ~ *Gotó*; *Mons Sancte Mariae* ~ *Borsmonostor*. Van azonban arra is példa, hogy a párhuzamos helynevek egyike sem ciszterci eredetű: *Zirc* ~ (*abbatia de*) *Bokon*. Mivel a *Cikádor* névalak nem utal a ciszterci névadás egyik típusára sem, ezért a *Szék* ~ *Cikádor* névpárhuzam a *Zirc* ~ *Bokon* típussal mutathat rokonságot.

2. Még az új alapítások sem feltétlenül teljesen lakatlan területen jönnek létre, lásd pl. *Zirc* (királyi udvarház), *Szentgotthárd* (telepések).

3. A magyar monostorok névadásától nem idegen sem a lakott területre, sem a személynévi eredetre utaló névválasztás, így elméletileg mindkettővel számolhatunk.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy *Cikádor* nem ciszterci névadás eredménye, hanem hazai névelőzményre megy vissza, továbbá hogy a ThurKr. párhuzamos névhasználatára nyomán egy *Szék* nevű hely (esetleg település) közelében fekszik, de akár — *Zirchez*, *Szentgotthárdhoz* hasonlóan — e feltételezett lakott területre is rátelepülhetett.

4. **Cikádor alapítása**

*Cikádor*t 1142-ben II. Géza király alapította, a monostorba az osztrák Heiligenkreuzból érkeztek szerzetesek.

Az alapítás egyébiránt rendszeresen csak hosszas előkészítő munkálatok után történhetett meg. Az 1134. évi Cîteaux-i nagykáptalan határozata szerint ugyanis a szerzetesek csak az alapítandó apátság helyének körültekintő kiválasztása, majd a monostor legfontosabb épületrészeinek felépítése után költözhetnek át új helyükre (vö. KALÁSZ 1932: 10–1, SÜMEGI 1997: 141).

A ciszterciek magyarországi letelepedését kezdeményező II. (Vak) Béla e határozat után néhány évvel (1137 körül) kezdett tárgyalásokat a Bécs melletti

Heiligenkreuz apátjával. A magyar király terve végső soron találkozott az osztrák apát — szükség motiválta — elgondolásával. A fiatal (1135-ben alapított) apátság létszáma ugyanis hirtelen oly mértékben felduzzadt, hogy az apátság képtelen volt immár eltartani önmagát. Gottschalk apát a monostorát alapító örgróf fiától, IV. Lipóttól kényszerült segítséget kérni a szerzetesek mindennapi élelmének biztosítására. A nehézség másik lehetséges megoldásaként az örgróf engedélyéért folyamodott azért — ezáltal a magyar király felkérésének is eleget tehetett volna —, hogy az apátság áttelepedhessen Magyarországra (1137–1138: „venerabilis abbas Godeschalcus [...] postulavit ab ipso [sc. Liupoldo], ut [...] ad regem Ungariae, qui praefatum abbatem cum congregatione sua ad habitandum in terram suam modis omnibus invitabat licentiam abeundi donaret”, RepCist. 28). Az áttelepedés tervét emellett az alapító III. (Szent) Lipót örgróf 1136-ban bekövetkezett halála, illetve fiainak rivalizálása is motiválhatta (SÜMEGI 1997: 128). Az új örgróf, IV. Lipót újabb adományokkal marasztalta a monostort, a túlságosan megnövekedett szerzetesi létszám okozta nehézségből a kiutat pedig három új alapítás jelentette: Zwettl (1138), Baumgartenberg (1142) és Cikádor (szintén 1142). (A monostort hivatalosan alapító, első uralkodói évében járó, tizenkét éves II. Géza király tehát csupán befejezője volt apja, II. Béla kezdeményezésének.)

A fiatal Heiligenkreuz monostorát 1135-ben Cîteaux negyedik leányapátsága, Morimond (1115) népesítette be. Az osztrák örgrófi címet viselő Babenberg dinasztia tagjának, III. Lipót örgrófnak nyilván azért esett a választása Morimondra, mert ez időben itt volt szerzetes egyik fia, Ottó, a későbbi freisingi püspök és jeles történetíró. Heiligenkreuzba tehát francia szerzetesek érkeztek. Feltételezhetjük, hogy a néhány évvel későbbi alapítások kijelölt új apátjai a monostoralapításban tapasztalt, még Morimondból érkezett francia szerzetesek lehettek, az apáttal kirajzó 12 szerzetes többsége azonban már feltétlenül német anyanyelvű (osztrák). Sajnos, az ebből az időszakból származó források sem az apátok, sem a szerzetesek neveit nem jegyezték föl. (A monostor első évszázadából néhány cikádori apát és szerzetes nevét a heiligenkreuzi és a lilienfeldi nekrológiumok említik, azonban csak a halálozás napjának feltüntetésével, évszám nélkül, vö. SÜMEGI 1997: 173–5.)

A monostor alapítása tehát csak gondos előkészítő munka után történhetett meg. II. Béla király tárgyalásainak következményeként — a hely kiválasztása és az építkezések felügyelete okán — a leendő monostor új apátjának már az 1130-as évek végétől rendszeresen Magyarországra kellett látogatnia, e látogatások minden bizonnyal az apátságot majdan benépesítő néhány szerzetes kíséretében történtek. Mindezek nyomán felmerülhet, hogy az új monostor neve — esetleges magyar nyelvű előzménytől nem függetlenül — francia és/vagy német anyanyelvű névhasználó(k) ajkán formálódott.

5. A cikádori apátság helyének azonosítása

Az apátság helyének azonosítása mára már nem kérdéses: a mai Bátaszék (Tolna megye) belterületén feküdt. Apátsági temploma romkert, monostora fölé épült a mai plébániatemplom. Az okleveles források alapján azt soha senki nem vonta kétségbe, hogy a monostort a pécsi egyházmegye, azon belül feltehetően Tolna vármegye területén kell keresni. Az azonosítást mégis hosszú ideig nehezítették a következő tényezők: 1. A *Cikádor* névnek a mai toponimák között nincs folytatása. 2. Tolna megyében található egy hasonló hangzású *Cikó* nevű település. 3. Az okleveles forrásokban gyakran szerepel párhuzamosan — a ThurKr.-ból már idézett részlethez hasonlóan — *Cikádor* és *Szék*, pl. 1454: Abbas de *Zeek* sive de *Chykador*, BÉKEFI 1894: 116, Cs. 3: 411, RepCist. 83). 4. A pécsi egyházmegye területén három *szék* utótagú helynév is található: *Bátaszék*, *Magyarszék*, *Németszék*. 5. A középkor végéről ismeretes egy *Szék* nevű bencés apátság is.

A magyar etimológiai kutatások történetében számos esetben igazolódott BÁRCZI GÉZA megállapítása, miszerint „a földrajzi azonosításnak kell (...) általában annak az alapnak lennie, amin a hangtani, alaktani és hangjelölési megfontolások épülnek” (1944: 315). A földrajzi azonosítás *Cikádor* etimológiájának felfedésében is segítségünkre lehet.

A *Cikó* nevű település Árpád-kori romtemplomával való azonosítás (FUXHOFFER 1858–1860: I, 260, HŐKE 1869: 346–7, 1876, MYSKOVSZKY 1874, RÓMER 1876: 10) az etimológia tekintetében a 'kemence' (BALASSA 1894: 310, LŐRINC 1965: 345), 'kemence mögötti kuckó' (BALASSA 1894: 310), 'barka, fűzbarka' (BÁTKY 1922: 237, BEKE 1932: 25), 'hagymafonadék' (SIMONYI 1916: 293), esetleg a 'hajfonat, fül mögé hajló hajfonadék' (SIMONYI 1916: 293, BEKE 1932: 25; vö. KÚNOS 1882: 228) jelentésű népnyelvi *cikó* szavak szinte bármelyikét mozgósíthatja. További etimológiai ötletet adhatna a rend első apátságának nevére (*Cîteaux*, ejtsd: *szító*) hasonlító hangalakja (vö. SÜMEGI 1997: 80). *Cikádornak* *Cikó* településsel történő azonosítása azonban sem az okleveles emlékek tükrében (pl. az 1333. évi pápai tizedjegyzék külön említi *Cikádor* és *Cikó* plébánosát; vö. HAAS 1852: 377, SÜMEGI 1997: 82), sem történettudományi szempontból (a terep alkalmatlan a ThurKr.-ban említett cikádori csata helyszínére; lásd HAAS 1852: 377, SÜMEGI 1997: 82) nem tartható, sem a régészeti kutatások (lásd BÉKEFI 1894: 7, 16–7) nem igazolták.

Cikádor helyének meghatározására időrendben először KOLLER JÓZSEF pécsi kanonok vállalkozott. Ő a ThurKr.-ra hivatkozva veti fel, hogy *Cikádor* vagy Bátaszék vagy Magyarszék helyén állhatott (1782–1812: III, 390), a széki bencés monostort azonban még nem azonosítja a ciszterci apátsággal. KOLLER felvetése a *Cikó*-val való megfeleltetés előtérbe kerülésével feledésbe merült.

BÉKEFI REMIG a történeti és okleveles forrásokból kiindulva igazolta, hogy *Cikádor* a mai Bátaszék területén feküdt (1894: 25–6). Különösen fontos forrásnak bizonyult a Lak falu határjárásáról szóló oklevél, mely szerint Lak hatá-

ros a cikádori apátság *Kesztölc* nevű birtokával, délről pedig magának a cikádori monostornak a határával érintkezik (1894: 26; az oklevél magyar fordítása: SÜMEGI 1997: 417–9). Bátaszék kijelölésének (a három *szék* utótagú település vonatkozásában is) szempontjait erősítette, hogy elhelyezkedése tökéletesen megfelel a ciszterci életmódnak (1894: 24–5), illetve a másik két *Szék* régtől fogva a pécsi káptalan birtoka volt (1894: 24).

Ugyancsak BÉKEFI ismerte fel a ciszterci és a bencés *Szék* apátság azonos voltát, amikor a Cîteaux-i statutumokat tanulmányozva az 1457. évnél arra a bejegyzésre bukkant, mely szerint a nagykáptalan utasítja a rend római prokuratorát: tegyen meg mindent annak érdekében, hogy *Sycador* apátsága visszakerüljön a ciszterci rend kezelésébe (RepCist. 86; vö. SÜMEGI 1997: 84). Ma már tudjuk, hogy 1419 novemberében Szerém megyéből érkeztek azok a török elől menekülő bencés szerzetesek, akiknek Zsigmond király a lassan elnéptelenedő cikádori monostort ajánlotta fel (SÜMEGI 1997: 331). Innen datálható a széki bencés apátság — az első, immár bencés apátot említő oklevél 1420. január 31-i keltezésű (Z. 6: 395) —, melyet valószínűleg 1478-ban egyesített Mátyás király a bátai bencés apátsággal (SÜMEGI 1997: 405). A *Bátaszék* név azonban — e korszakból sajnos, nagyon gyéren maradt fenn dokumentáció — csak 1535-ben tűnik fel először: *Batha Szek* (BÉKEFI 1894: 60, SÜMEGI 1997: 99).

Végezetül egy 1470-es oklevél segítségével (mely a várost említi a széki konvent kapcsán) megállapította, hogy az apátságot Bátaszék belterületén kell keresni (BÉKEFI 1894: 26–7; vö. SÜMEGI 1997: 85). A régi plébániatemplomot 1903-ban elbontották, az új mellette épült fel (vö. SÜMEGI 1997: 85). Az építkezést megelőzően, illetőleg a bontás után kiváló alkalom nyílhatott volna a régészeti maradványok feltárására, erre azonban akkor nem, csupán egy évszázad múltán kerülhetett részlegesen sor.

VALTER ILONA 1994–1996 között tárta fel a régi plébániatemplom helyén a az apátsági templom romjait (vö. VALTER 1996, 1998), sajnos — mint utóbb kiderült — az új plébániatemplom a monostor alapjaira épült rá, ennek feltárása tehát immár nem lehetséges.

Az elrendezésben amúgy egységes, de bizonyos építészeti megoldásokban, illetve az épületegyüttes méreteiben esetlegesen különböző korai ciszterci építkezés már önmagában is fontos régészeti támpontot nyújthat az azonosításhoz, ám a rend filiációs rendszere nyomán az újonnan alapított monostor és templom gyakran építészeti megoldásaiban, sőt nem ritkán az anyaapátság méreteit is pontosan követve épült fel (minderre újabban vö. BÉRCZI 2009, SZAKÁCS 2009, SZERENCSÉS 2009, VALTER 2009). BÉKEFI REMIG megalapozott feltételezését, mely szerint a cikádori ciszterci apátság Bátaszék belterületén épült, végérvényesen bizonyította az a régészeti felismerés, hogy a VALTER ILONA által feltárt apátsági templom alaprajza tökéletes mása Heiligenkreuzénak, Cikádor anya-

apátsága templomáénak, attól való eltérése csupán deciméterekben mérhető (lásd SÜMEGI 1997: 154–5, VALTER 1996, 1998, 2009: 130–1).

A cikádori apátság helyének kiválasztásában az alapítókat a következő szempontok vezethették: 1. Az alapító birtokán kellett feküdnie, mivel királyi alapítás, királyi birtokon (minden bizonnyal a király jelölte ki a helyet, de a szerzetesek szempontjait is figyelembe véve). 2. A későbbi Béla király otthona volt e környék, a KépKr. szerint (157. fejezet) ugyanis II. István úgy rendelkezett, hogy Béla Tolnában éljen, és királyhoz illő jövedelemmel láttá el. II. Béla királyként is Tolnán tartotta székhelyét (SÜMEGI 1997: 140). 3. A mocsaras Sárköz kiváló hely a vizek lecsapolására, illetve új szántóföldek kialakítására „szakosodott” ciszterciak számára. 4. Az alapítás a pécsi püspök közreműködésével történt.

Mindezekon túl kínálkozott még egy nagyon fontos szempont: Cikádor alapításának összefüggése a Szentföldre irányuló zarándoklatokkal, illetve a második keresztes hadjáratral. Nagyon korán, már 1124-ben felmerült egy esetleges szentföldi ciszterci alapítás terve (LÉKAI 1991: 60). 1127-ben bekövetkezik az első keresztes területvesztés (SZÉKELY 2005: 342). 1135-ben alapítja a Szentfölddel élénk kapcsolatot tartó III. Lipót *Heiligenkreuz* (‘Szent Kereszt’) apátságát. 1142-ben Heiligenkreuz egyszerre két leányapátságot is alapít (Baumgartenberg és Cikádor), mindkettőt a Szentföldre igyekvő zarándokok által használt út, illetőleg a keresztes hadak majdani felvonulási útvonala mentén. 1144-ben Edessza elesik, 1146 húsvétján III. Jenő (ciszterci) pápa rendelkezése nyomán Clairvaux-i Bernát Vézeley-ben meghirdeti a második keresztes hadjáratot. 1147 tavaszán a keresztes hadak a Felső-Duna-völgyben gyülekeznek, majd Magyarországon keresztül vonulnak a Szentföldre. Ezen az útvonalon fontos stratégiai szerep jut a Cikádor szomszédságában lévő, az ókori római korig visszanyúló kesztölci erősségnek (lat. *Ad Statuas*, vö. TA. *castelic ~ kaztelic*). Korábban, 1073-ban itt vonja össze hadait Salamon király, később itt gyülekeznek az I. Ulászló és Hunyadi János ellen felvonuló hadak (ThurKr. 239 [227/826]; vö. még SÜMEGI 1997: 357, 2. j.), illetve itt állomásozik 1526-ban II. Lajos, mielőtt Mohácsra indul (vö. SZENTGYÖRGYI 2007: 37). A cikádori monostor helyének megválasztásában tehát minden bizonnyal stratégiai megfontolások is közrejátszottak. (A Szentfölddel való kapcsolat később is megmaradt, pl. 1157-ben alapítják az első ciszterci szentföldi monostort [Belmont], illetve magyar vonatkozásban Domonkos bán 1197-ben ciszterci apátság alapításával váltja meg szentföldi zarándokútját [Borsmonostor].)

A helyszín kiválasztásában mindezek mellett — úgy tűnik — kevésbé érvényesült az a szempont, hogy a monostor lakott területtől távol épüljön fel (vö. SÜMEGI 1997: 119). A VALTER ILONA által irányított ásatások során ugyanis a templom szomszédságában az egykori Szék falu temetőjét is megtalálták, így sejthető, hogy az apátsági templom az egykori plébániatemplom helyére épült,

ami azt látszik igazolni, hogy a ciszterci alapítás helye lakott volt. Mindez, bár elűt a korai ciszterci szokásoktól, a korabeli gyakorlattól mégsem teljesen idegen, vö. 1146-ban az angliai Rufford alapítása, ahol korábban szintén falu állt (SÜMEGI 1997: 210). A falut Szék és Rufford esetében is áttelepítették (SÜMEGI 1997: 122, 210–1). A lakott helyen történő letelepedés később sem szokatlan Magyarországon, vö. Zirc és Szentgotthárd alapítása.

Az apátság helyének feltárása és a régészeti kutatások tanúságtétele számkra azt jelentheti, hogy a forrásokban párhuzamosan szereplő *Szék* és *Cikádor* nevek nyilvánvalóan ugyanazt a helyet jelölik, ennek nyomán nem kizárt, hogy *Cikádor* nevében közvetlenül a (településnévvel összefüggő) *szék* névelem keresendő. Mindenesetre szinte teljesen biztosan kizárható a *cika(fá)*-val való etimológiai kapcsolat (vö. BÁTKY 1922: 236), különösen annak képzős személynévként való értelmezése (BÁTKY i. h.; ő kapcsolja össze *Somodor*-ral: *cika+d+or* ~ *som+od+or*; innen KISS LAJOS: FNESz. *Bátaszék, Somodor*), még abban a formában is, hogy a *cikafa* 'tölgyfa' (vö. EtSz.) esetleges alakváltozata a *székfa* (1193: *cegufa*, 1320: *Tul zeekfa* 'tölgy székfa', OklSz.; vö. BÁTKY 1922: 235–7).

6. *Cikádor* a középkori okleveles forrásokban

Mindezek után célszerűnek látszik a források tanúságtételét megvizsgálni. A kutatók számára igen zavaró szempontként jelentkezett a *Szék* és *Cikádor* nevek névalak-, illetve írásváltozatainak nagy száma (vö. pl. FUXHOFFER 1858–1860: II, 89, MYSKOVSKY 1874: 58, JANNUSCHEK 1877: 71, BÉKEFI 1894: 29–30), és nemhogy segítette volna a további kutatásokat, de azok akadályának látszott.

Mindenekelőtt célszerű a nyomtatott források névvariánsait a vizsgálódáson kívül rekeszteni, hiszen a könyvnyomtatás korában már nem létezett a cikádori ciszterci apátság, így a név homályos emléke (NB. a bencések *széki apátság*-nak nevezték a monostort) számos mellőzhető elírásra adott alkalmat (ezen névalakok felsorolását lásd BÉKEFI 1894: 29–30, SÜMEGI 1997: 87–8).

A középkori okleveles adatokat leginkább forráscsoportok szerint célszerű elrendezni, tartalmuk, illetve még inkább kibocsátójuk szerint (hasonló szempontú csoportosításra lásd SÜMEGI 1997: 88–91). Meglepően tanulságos kép tárul elénk.

6.1. A cikádori ciszterci apátság (1142–1419): 1272 k.: *Cycador* (H. 7: 138, RepCist. 86), 1274: *Chikador* (ÁÚO. 9: 102–3), 1279: *Cykador* (Z. 1: 42–3, RepCist. 86), 1290/1301: *Cikador* (ÁÚO. 10: 443, RepCist. 86), 1296/1299: *Cikador* (ÁÚO. 10: 441–2, RepCist. 86), 1347: *Chykodos* [helyesen: *Chycodor*] (SÜMEGI 1997: 419), 1353: *Cykador* (Z. 2: 501, Cs. 3: 411, RepCist. 83), 1382: *Sigillum Conventus Monasterii de Cicador* (BÉKEFI 1994: 41, RepCist. 83, 86), 1382: *Chykador* (BÉKEFI 1894: 109–11, RepCist. 85), 1407(/1423): *Chycador* (RepCist. 83, 86), é. n.: *Cykador* (ÁÚO. 10: 441), é. n.: *Chikador* (ÁÚO. 10: 443). Az adatok együttese meglehetősen homogén. Egyetlen betűtévesztéstől

eltekintve, a korszak változatos helyesírásával ugyan, de a ciszterci apátság magát következetesen a *Cikádor* névvel jelöli.

6.2. A széki bencés apátság (1420–1539): 1457: *Zeek* (RepCist. 83), 1465: *Zeek* (RepCist. 86). Az adatmennyiség meglehetősen alulprezentált, mindazonáltal a *Szék* megnevezés tűnik kizárólagosnak.

6.3. Heiligenkreuz, Cikádor anyamonostora: 1142: *Cicador* (F. 7/4: 60; vö. RepCist. 83), 1361: *Cykador* (RepCist. 88), 1378: *Cicador* (F. 9/6: 238). Az adatok kizárólag a *Cicador* névformát mutatják.

6.4. Cîteaux: 1193: *Cicador* (RepCist. 83), 1197: *Cicador* (RepCist. 30, 83), 1199: *Cicador* (RepCist. 83, 141), 1204: *Cicador* (RepCist. 90), 1212: *Cicador* (RepCist. 83), 1214: *Cicador* (RepCist. 83, 121), 1231: abbatibus de Sancto Godardo et *Cycadorum* (RepCist. 101), 1234: *Cicador* (RepCist. 83, 133), 1238: *Cicador* (RepCist. 91), 1272: *Cicador* (RepCist. 83, 201), 1274: *Cicador* (RepCist. 34; *Cikador* F. 7/2: 36), 1275: *Cicador* (F. 7/2: 41), 1411: *Czikador* (RepCist. 85), 1457: *Syrador* [helyesen: *Sycador*] (RepCist. 86, SÜMEGI 1997: 84). A Cîteaux-i káptalan iratai szintén egységesen a *Cicador* névalakot hozzák, mely a szó elején feltehetően *sz-szel* hangzott (vö. 1457-es adat). Az 1411-es irat arról szól, hogy egy minorita ferences ül Cikádor apáti székében, tehát minden bizonnyal valamely, a helyi viszonyokat ismerő magyar apát névközlése nyomán lett — a szokásostól eltérő helyesírással — rögzítve.

6.5. Egyéb külföldi ciszterci forrás: 1357: *Zicador* (BÉKEFI 1898: I, 255, RepCist. 84). A reini (osztrák) apát beszámolója cikádori látogatásáról, a nevet ott már *c*-vel hallhatta.

6.6. Magyarországi egyházi források (a pécsváradai, szekszárdi, kalocsai, óvári konvent és a fehérvári káptalan által kiállított oklevelek): 1. Ciszterci korszak: 1240: *Chycador* (H. 4: 24, ÁÚO. 7: 113), 1264: *Ciccador* (F. 7/5: 343), 1264: *Cycador* (F. 4/3: 248), 1276: *Cikathor* (ÁÚO. 10: 163–4, SÜMEGI 1997: 90), 1279: *Cykador* (Z. 1: 42–3, Cs. 3: 411, RepCist. 86), 1323: *Zek[y]* (ti. konvent; Z. 1: 263, SÜMEGI 1997: 90), 1340/1350: *Cykador* (Z. 1: 575–83, BÉKEFI 1894: 107, RepCist. 88), 1347: *Cykador* (Z. 4: 577–8, RepCist. 83–4), 1371: *Cikador*, *Chykador* (Z. 3: 417, Cs. 3: 411), 1373: *Cykador*, *Chykador* (Z. 3: 487, Cs. 3: 411), 1394: *Chykadar* (H. 1: 285, Cs. 3: 411), 1409: *Chykador* (RepCist. 83), é. n. (ciszterci vonatkozásban): *Cikador* (ÁÚO. 10: 457); 2. Bencés korszak: 1450: *Zeek* (Cs. 3: 411, RepCist. 85), 1469: *Zeek* (Cs. 3: 411), 1470: *Zeck* (BÉKEFI 1894: 26, SÜMEGI 1997: 85). A számos írásváltozat ellenére következetes, tehát más egyházi intézmények is tudnak az apátságok saját névhasználatáról: a ciszterci korszakban egy kivételtől eltekintve *Cikádor* szerepel, 1420 után kizárólag *Szék*.

6.7. Világi oklevelek (király, nádor, országbíró): 1. Ciszterci korszak: 1196/1404: *Czikador* (F. 2: 303), 1196/1454: *Chycador* (BÉKEFI 1894: 117, RepCist.

83), 1209: *Zhic* (SÜMEGI 1997: 91), 1235: *Chichador* (F. 3/2: 435, Cs. 3: 411), 1341/1454: *Czikador* (F. 8/4: 541–2), 1353/1404: *Czikador* (F. 9/2: 271–2), 1365: *Zeek* (Z. 4: 578–9, RepCist. 84), 1391: *Cykador* (Z. 4: 579–80, RepCist. 85), 1391: *Cykador*, *Zek* (Z. 4: 476, Cs. 3: 411, RepCist. 83), 1394: *Cykador*, *Zeek* (Z. 4: 575, Cs. 3: 411), é. n. (ciszterci vonatkozásban): *Cykador* (ÁÚO. 10: 420); 2. Bencés korszak: 1421: *Zegk* (Z. 8: 20, Cs. 3: 406), 1426: *Chykador* (Cs. 3: 411), 1430: *Cykador* (Cs. 3: 411), 1441: *Zeek* (H. 4: 331, Cs. 3: 411), 1454: Abbas de *Zeek* sive de *Chykador* (BÉKEFI 1894: 116, Cs. 3: 411, RepCist. 83), 1466: *Zeek* (Cs. 3: 411), 1470: *Zeek* (Cs. 3: 411), 1475: *Zeek* (RepCist. 83). A kép kissé tarkább, a világi hivatalok névhasználata kevésbé következetes. 1420 előtt is előfordul a *Szék* megnevezés, míg 1420 után is találkozunk a *Cikádor* névvel. Az adatok számaránya mégis a fentebbi megosztást erősíti. Mindennek az lehet az oka, hogy a névadatok forrása gyakran nem közvetlenül az érintett közösség. Másfelől először e forráscsoportban fordul elő a kettős névhasználat, ugyanakkor mindkét korszakra jellemzően.

6.8. Egyéb világi források: 1. Ciszterci korszak: 1381: *Cykador* (vö. SÜMEGI 1997: 417–9), 1411: *Cicodoro* wlgō Zarvaszeek 'Szarvasszék' [?] (OkI Sz.); 2. Bencés korszak: 1429/1454: *Chykador*, *Chikador*, *Czikador* (Macsói bán; F. 10/7:187–9), 1440: *Zeek* (H. 4: 331–2), 1440/1470: *Czjkador*, *Zeek* (ThurKr.), 1452: *Zeek* (Cs. 3: 411). A szerény adatolás mellett is kitűnik, hogy a kép meglehetősen vegyes. Az ok a még erőteljesebben közvetett névközlés lehet. Itt is találkozunk (mindkét korszak tekintetében) kettős névhasználattal.

6.9. Pápai kancellária és a pápai adószedők: 1. Ciszterci korszak: 1199: *Sicodora* (F. 2: 354, Cs. 3: 411), 1205: *Stekdor* [ɔ: *Scekdor*] (F. 2: 462), 1206: *Cikedora* (F. 3/1: 38), 1210: *Cikedora* (F. 3/1: 98), 1212: „Soksardiensis et de *Sekudwor* Cisterciensis ordinis abbatibus Quinqueecclesiensis diocesis” (CDB; *Sekudvor* F. 3/1: 134; vö. PRT. 1: 624), 1218: *Cicador* (ÁÚO. 1: 155, PRT. 1: 644), 1231: *Siccodora* (F. 3/2: 251), 1236: *Cicador* (ÁÚO. 2: 39), 1233: *Cicador* (ÁÚO. 2: 46), 1332: *Sicudora* (KOLLER 1782–1812: III, 330, SÜMEGI 1997: 97), 1333: *Cykadar*, *Chikador* (HAAS 1852: 377, SÜMEGI 1997: 82), 1367: *Cicador*, *Cikador*, *Cicador* (F. 9/4: 71–2, RepCist. 84), 1376: *Chicador* (F. 9/5:111), 1402: *Cicador* (MVH. I/4: 455–6, RepCist. 85); 2. Bencés korszak: 1457: *Zeek* (Cs. 3: 411; RepCist. 86).

Az e csoportba tartozó források mutatkoznak a leginkább tanulságosnak. Mivel az adatok itt jellemzően közvetlen módon származnak az érintett közösségtől, természetesnek tűnik a ciszterci és bencés korszak következetes szétválása. Másfelől (mint az a pápai tizedjegyzékekben gyakorta előfordul, hiszen számos esetben idegen ajkúak jegyzik le a névadatot) itt találkozhatunk leginkább elírásokkal (*Stekdor*, *Cikedora*) éppúgy, mint újraértelmesített, népetimológiai alakokkal (*Siccodora* < ol. **Sicco d'oro* kb. 'Aranypusztá'). De fellelhetünk az adatok között olyanokat is (jellemzően ilyenek a legkorábbiak), melyek

a kiejtést egyértelműnek vélt helyesírással igyekeznek rögzíteni (a legkorábbi időben ugyanis a név még valószínűleg itthon is *sz-szel* hangzott; vö. Cîteaux-i források): mint a *Sicodor* és *Stekdor* (olv. *Scekdor*) — ez utóbbi névalak talán éppen az élőnyelvi használatra jellemző (feltehetően csupán alkalmi) két nyílt szótagos tendencia érvényesülését is tükrözni látszik. S végezetül az adatok között megtalálható — vizsgálódásunk számára a legfontosabbként — a jelentés-tartalom elhomályosodása előtti időszak emlékét őrző, viszonylag korai, akkurátusan lejegyzett, etimológiailag transzparens *Sekudwor* ~ *Sekudvor* (vö. még: *Sicudor*) alak.

7. *Cikádor* etimológiája

Eddigi vizsgálódásaink összegzéseként azt állítjuk, hogy az első magyar ciszterci monostor neve, *Cikádor*, a magyar nyelvi (a ciszterci alapítás előtti időkre visszautaló, ám onnan nem adathozható) *Székudvar* helynévre megy vissza. Ezt az elgondolást először KOLLER veti fel: „ha nem csalódom, a *Cikádor* név a *Zek* és *Udvar* komponensből lett összetéve” (1782–1812: III, 390), majd e felvetés két évszázadon át teljesen feledésbe merült. A későbbi kutatók az alakváltozatok tengerében nem figyeltek fel az áruklódó adatokra. A közelmúltban KOLLER meglátását SÜMEGI újította fel történeti munkájában (1997: 98). Az okleveles forrásanyag tanúságtétele nyomán *Cikádor* ezen etimológiája immár nemigen lehet kérdéses. Célszerűnek látszik azonban megvizsgálnunk, hogy milyen jelentést hordozhatnak e helynév elemei.

7.1. Az összetétel *udvar* utótagjának jelentése nem kérdéses, mint az ilyen típusú helynevekben rendszeren: ’udvarház, kúria, telek épületekkel’ (FNESz. *Balatonudvari*, *Szatmárudvari*, *Udvari*). E névcsoporttal rokon az *Udvarnok* helynév, mely eredendően a királyi udvarházak ellátását biztosító udvarnokok lakóhelye volt (FNESz. *Udvarnok*). Nem elképzelhetetlen, hogy *Székudvar* eredendően ilyen királyi udvarház, illetve királyi udvarnokok által lakott település volt. Ez esetben *Cikádor* alapítása hasonlít a negyven évvel későbbi Zircéhez (1182), ahol a monostor helye bizonyíthatóan a korábbi királyi udvarház volt (ide hozták 1060-ban a megsebesült I. András királyt, és itt halt meg).

7.2. Nem magától értetődő azonban a *szék* előtag jelentése, melyre nézve (ha eltekintünk a *cikafa* ~ *székfa* előtagjától), még mindig több lehetőség kínálkozik: 1. A ’bírói szék’ jelentésű közszó helynévvé alakulva (vö. HÖKE 1880). 2. *Szék*: ’tojás szike ~ széke’ (vö. OklSz., TESz. *szék*², ÚMTsz. *szék*²), innen *cika* is, megszilárdult személyjeles alak (HORGER 1915: 112), esetleg ’csíra, torzsa’ (MTsz.), illetve ’szemes termés belső része’ (TESz. *szék*², ÚMTsz. *szik*²) jelentésben is. 3. BALÁZS JÁNOS szerint lehetséges jelentése ’gyepű, sűrű szövedék, sövény’, egyebekben innen eredeztetni a *székely* népvét is (1980: 259). 4. MÉSZÖLY GEDEON a *Szék*, *Széked* helyneveket ’víz, tó közepe, belseje’ jelentésből eredeztetni, összevetve a ’tojás széke’ jelentéssel (1944). (A jóval későbből

adatokhoz jelentésektől, pl. 'mészárszék' [Oklsz.], 'autonóm közigazgatási terület' [uo.] stb. értelemszerűen eltekintünk.)

Felmerülhet az a kérdés is, hogy *Szék* helynevünk eredendően nem a *szik* változata-e? A TESz. itt veszi fel az általunk vizsgált helynév egyik alakváltozatát: 1199: „*Sicodor*”, az utótag magyarázata nélkül. Mégis, talán nem jár messze a megoldástól. Az ÚMTsz. adatozza *szik* változatban is (ÚMTsz. *szik*¹). Ebben az esetben a — helynevünkre vonatkozatható — kínált lehetőségek a következők: 1. 'szikés talaj, rosszul termő föld'; 2. 'mocsár, mocsaras hely'; 3. 'szikés talajú vízmeder'.

Jelentését tekintve — bár eldönteni csaknem lehetetlen —, mégis, elsősorban természetföldrajzi összefüggésben a *szik* 'szikés talaj, rosszul termő föld' (esetleg a 'mocsár, mocsaras hely': így SÜMEGI 1997: 95) jelentés látszik legvalószínűbbnek. A környéken számos mikrotoponimában névelemként fellelhető *sziköd* (= *szikéd*), *szikös* (= *szikés*) itteni adatolt jelentése: 'szikés talajú terület' (TMFN. 45; Bátaszék határában: 501, Decs határában: 482).

Alakjára nézve mind a régiségben (csak elvétve fordul elő kivétel, ami írásváltozatnak vagy tévesztésnek is betudható), mind a megye mai mikrotoponimáinak körében (egyedül kivéve a később telepített Lengyel községben, TMFN. 315) a közszo kizárólag *é*-s változatban fordul elő, tehát valószínűen a *Szék* változatot tarthatjuk elsődlegesnek.

Mindezek nyomán az sem látszik túlságosan valószínűnek, hogy a *szik* királyi jelenlétre utaló közszóból fejlődött volna, erre elegendő nyelvi kifejezőeszköz az *udvar* utótag. Az a kérdés pedig, hogy a település legkorábbi *Szék* nevéből lett később *Székudvar*, avagy az elsődleges *Székudvar*-ból a ciszterci betelepülés és a falu átköltöztetése után (az utótag funkcióvesztésével) alakult a *Szék* helynév, írásos források híján csaknem kideríthetetlen. A történeti párhuzamok ugyanakkor sejtetni engedik, hogy a királyi udvarház (s ezzel együtt a *Székudvar* elnevezés) lehetett az elsődleges.

8. A *Székudvar* > *Cikádor* alakváltozás nyelvtörténeti lehetősége

Ha — mint korábban érintettük — a *Székudvar* helynévből francia és/vagy német szerzetesek ajkán lett *Cikádor*, nem feltétlenül szükséges szabályos hangváltozásokat, illetve hangmegfeleltetéseket keresnünk. Mindazonáltal szeretnék rámutatni, hogy ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen, azaz a név etimológiai elhomályosulása és ezzel párhuzamosan hangalakjának megváltozása (részint) anyanyelvi névhasználók ajkán is megtörténhetett.

8.1. sz > c. E hangváltozás akár spontán affrikáció eredménye is lehetett, ami „elég gyakori hangváltozás” (HORGER 1915: 122).

A Heiligenkreuzból érkező alapító szerzetesek apátja — mint arra korábban utaltunk — francia anyanyelvű morimondi szerzetes lehetett. Minden bizonnyal ő tárgyalt II. Bélával, tehát akár az ő ajkán is megtörténhetett a névalakváltozás

néhány mozzanata. A latin (*e, i* előtti) *c*-ből származó francia *c* deaffrikációjá (*c > sz*) éppen erre az időre (12–13. század) esik (vö. HERMAN 1967: 114–5). A helyesírás természetesen konzervatív, azaz a francia *c* a továbbiakban az *sz* hang jelévé válik. Ez a francia helyesírási sajátosság is lehet az oka a *Székudvar* név alak *c*-vel történő lejegyzésének, amit Cîteaux-ban természetesen *sz*-nek ejtenek. (Helyesírás-történetileg mindezt igazolni látszanak a 13. századi francia *s ~ c* tévesztések, vö. HERMAN 1967: 98.)¹ A magyar *c*-s ejtés tehát akár az idegen-szerű (franciás) helyesírás visszahatásaként is elképzelhető. Ha így történt, ebben az esetben is magyar névhasználók alakították a nevet.

A *c*-s ejtés mindazonáltal (az alapító osztrák szerzetesek névhasználatára visszavezetve) a németből is magyarázható. A magyar szókezdő *sz* ugyanis (korai helyesírásunk gyakorlata szerint) *z*-vel is lejegyezhető volt. Az ófelnémetben (melyet kb. 1100-ig számítunk; vö. HUTTERER 1986: 263) a *z* szintén az *sz* hang jele (minden bizonnyal innen kölcsönzi korai helyesírásunk), a *c* hangot ugyanakkor jelölték *tz* betűkapcsolattal, de jelölhették szintén *z*-vel is (hogy ne legyen zavar, az *sz* hangértékű *z* szárát lehúzták: *ʒ*). Az *s* eredetileg a palatalizált *sz* jele volt (vö. HUTTERER 1986: 266). Amikor ez utóbbi hang eltűnt a rendszerből — immár a középfelnémetben —, ennek jele (*s*) lett az *sz* hang jele, a *z* pedig a *c* hangé (HUTTERER 1986: 272). Természetesen sokáig párhuzamosan a *tz* és *ʒ* grafémák is használatban maradtak. (A kérdésről részletesen lásd SCHMIDT 1969: 162–3, 175–8.)² A német helyesírási gyakorlat ezen változása szintén eredményezhette — német ajkon — a névkezdő *z c*-s ejtését.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy német szó-, illetve névkölcsönzés is szóba jöhet. A magyar *Szék* víznevet például *Zicken* alakban találjuk a németben, melyet *Ciklény* formában kölcsönöztünk vissza (FNESz. *Németciklény*, vö. ZELLIGER 2010: 161). Ez a lehetőség egyben a második hang változását (*é > i*) is magyarázná.

A német nyelvi hatás feltételezését ugyanakkor némiképp gyengíti, hogy a heiligenkreuzi források között egyetlen *z*-s formára sem bukkanunk, a helyesírás e hivatalos iratokban mintha a francia gyakorlatot követné.

8.2. *é > i*. E változás magyarázatára is több lehetőség kínálkozik. Az első a német kölcsönzés, amit már érintettünk. A másik a magyar *szék ~ szik* nyelvjárási változatok megfeleltetése, a *szik* változat azonban e területen sem a történeti adatok körében, sem a mai földrajzi névi anyagban nem látszik relevánsnak.

Kínálkozik ezek mellett egy további magyarázat is. A francia és német ajkú szerzetesek a magyar hosszú *é* helyén (a hosszúság számukra nem releváns) zárt

¹ A francia hangtörténetre vonatkozó segítségéért, illetve a kapcsolódó szakirodalom figyelmembe ajánlásáért KOROMPAY KLÁRÁNAK ezúton is köszönetet mondok.

² A német helyesírás-történetben nyújtott segítségét, illetve az ajánlott szakirodalmat GERSTNER KÁROLYNAK hálásan köszönöm.

ë-t, illetve — mivel a hosszú magánhangzók szükségszerűen feljebb képzettek — még ennél is zártabb hangot hallhattak, melyet könnyen *i*-ként adaptálhattak.

Másfelől — a vulgáris latinban gyökerezően — a középlelatinban (hasonlóan az újlatin nyelvekben, lásd pl. a franciában; vö. TRITTER 1999: 28, HERMAN 1967: 69–70, 2003: 33–4) a korábbi *i* helyén többféle pozícióban *ë* hangzik, míg a latin helyesírás (eltekintve a tévesztésektől) továbbra is *i*-t rögzít. A név *i*-vel történő írása elvben tehát akkor is lehetséges, ha az idegen ajkú névhasználó mégis zárt *ë*-ként akceptálja a névalak első magánhangzóját. Mindettől talán nem teljesen függetlenül a magyar *ë* írásjele korai emlékeinkben is gyakran *i* (vö. ÓMS. *eggen ig*; KT. *ymleti*), s esetleg ez jelenik meg az általunk vizsgált *Szék* helynév egyetlen *i*-s adatában is: 1209: *Zhic*.

8.3. *u > o ~ a ~ á*. A névváltozatok egy része valószínűleg a magyar névhasználói tevékenység eredményeként jött létre (lásd pl. az *o*-s alakokat). E magánhangzó-változás(ok) feltehetően (az etimológiai áttetszőség megszűntének nyomán) az ómagyar magánhangzók nyíltabbá válásával összefüggésben mehetett (mehettek) végbe. A Heiligenkreuzban és Cîteaux-ban idegen ajkúak által jegyzett és végső soron hivatalossá vált névforma ezen magánhangzója viszont ettől függetlenül egyszerű hanghelyettesítés lehet. Mindazonáltal feltételezhetjük, hogy nem a *Székudvar* formát, hanem olyan névalakot vettek át a magyar névhasználóktól, melyben egy bizonyos fokú nyíltabbá válás már megtörténhetett.

8.4. *β > θ*. Minden bizonnyal belső, magyar nyelvi fejlemény. Vö. a következő adatokkal: +1024/1308–1326: *Odornwk* (PRT. 7: 49), +1024/+1339/1350: *Odornuk* (F. 1: 310, PRT. 7: 479, DHA. 102), 1211: *udori* (PRT. 10: 504), 1341: *Odornuk* (PRT. 7: 519) stb., ezekkel szemben: 1214: *Oduory* (PRT. 1: 628), 1322: *Oduori* (PRT. 10: 528) stb. E feltehetően belső nyelvi változás is utalhat arra, hogy a *Cikádor* helynév nem feltétlenül közvetlenül a *Székudvar* névalakból formálódott a Magyarországra települt szerzetesek ajkán, ők egy olyan névalakváltozással találkozhattak, amely bizonyos belső nyelvi változások eredményeként már módosulhatott (nyíltabbá válás, a *β* kiesése).

8.5. A *Székudvar > Cikádor* alakváltozás egy-egy mozzanatára — amint láttuk — akár több magyarázat is kínálkozhat, s nem biztos, hogy ezek közül csupán egyetlen helyes van. Lehetséges, hogy mindezen tényezők közül több is együttesen hatott a névalak átformálódására. Mindazonáltal célszerű szem előtt tartani, hogy még az anyanyelvű névhasználók ajkán sem minden esetben szabályos hangváltozások mentén módosul egy-egy szó-, illetve névalak, a nem anyanyelvű névhasználók pedig „az idegen nyelvi elemeket bizonyos áttételekkel (hanghelyettesítés, morfológiai, szemantikai adaptáció stb.) ugyan, de lényegében fonetikailag jegyzik fel” (MOLLAY 1982: 140).

9. Székudvar (Zaránd vármegye)

A *Székudvar* településnév a középkori Magyarországon másutt is megtalálható: a régi Zaránd (a török uralom után Arad) vármegyében, Kisjenőtől délnyugatra. A település középkori okleveles adatai: 1299: p. *Zeekwdwor* (ÁÚO. 10: 332), 1311: *Zekuduor* (A. 1: 242, Cs. 1: 745), 1332–1337: *Zecuduor* (Cs. 1: 745), 1406: *Zekudwar* (Cs. 1: 745), 1481: *Zeekwdwar* (Cs. 1: 745), 1485: *Zeekwdwar* (Cs. 1: 745); az adatokhoz lásd még SUCIU 2: 138.

A vásárral és vámmal is rendelkező népes magyar település a török hódoltság idején elnéptelenedett, később a faluba román lakosság költözött. A településnév román megfelelője: *Socodor* (1851: *Szokodor*, SUCIU 2: 138), magyar alakja továbbra is *Székudvar* (1746: *Szék-Udvar*, SUCIU 2: 138; 1763–1785: *Székudvár*, EKFT.; 1808: *Székudvar*, LIPSKY 156).

Figyelemre méltó, hogy a Zaránd vármegyei *Székudvar* közvetlen szomszédságában is található egy *Szék* nevű (1394) település (lásd MÁRKI II/1: 247, SUCIU 2: 406).

E párhuzamos helynév tanulsága vizsgálódásunk szempontjából a következő: A helynév a magyar névhasználatban etimológiailag mindvégig transzparens maradt, míg alakja — az etimológiai áttetszőség hiányában — a nem magyar anyanyelvűek ajkán módosult. S jóllehet az anyanyelvű névhasználat során is elhomályosulhat a név jelentése, és ennek nyomán megváltozhat az alakja, a nem magyar névhasználat során ez a változás szinte szükségszerűen bekövetkezik. A Tolna megyei *Székudvar* > *Cikádor* esetében a nagymértékű alakváltozás természetes módon feltételez ehhez hasonló idegennyelvűséget. A monostor alapítása (1142) előtt feltételezett, ám nem adatalható, a későbbi időkből is csupán reliktumként fennmaradt *Székudvar* helynév eltűnése az anyanyelvi névhasználatból ezen idegen nyelvi hatás mellett minden bizonnyal abban leli magyarázatát, hogy a helynevet a magyar névhasználók a *Szék* településnévvel váltották fel.

10. Somodor

KISS LAJOS kiváló érzékkel mutatott rá a *Cikádor* és a *Somodor* helynevek hasonló hangtani felépítésére, melynek nyomán etimológiájukat is indokoltan vélte összekapcsolhatónak (FNESz. *Bátaszék*). Mindazonáltal a helynév önmagában — csupán nyelvi alapon — nem szolgáltat elegendő támpontot eredetének feltárásához. A feltételezett párhuzamos etimológia (puszta személynévi eredet, mely *Somodor*-ra vonatkozóan a *som* növénynév *-d* és *-r* képzős származéka, lásd FNESz. *Somodor*) csupán ötletnek tekinthető, amely a jelentős dokumentációt — ebben számos névalakváltozatot — felvonultató *Cikádor* helynévre nem alkalmazható. A *Somodor*-ban felismerhető *som* mintájára a *Cikádor* névben felsejlő *cika(fa)* növénynévvel való kapcsolatot nem feltétlenül tartotta meggyőzőnek maga KISS LAJOS sem, amikor ekként fogalmazott: „A helység [ti. Bátaszék]

R. *Cikádor* (...) neve t a l á n a m. R. *cikafa* 'tölgy' (...) származéka" (FNESz. *Bátaszék*, a kiemelés tőlem: Sz. R.).

Célravezetőbbnek látszik, ha a KISS LAJOS — korábban BÁTKY (1922: 236) — által összekapcsolt etimológiát a másik irányból kíséreljük meg kibontani. A *Cikádor* helynév feltárt etimológiája (< *szék* + *udvar*) a *Somodor* névre alkalmazva a *som* növénynév és az *udvar* 'királyi udvarház' jelentésű közszó összetételét adhatja. (E párhuzam egyben erősíti azt a feltevésünket, hogy a *Székudvar* helynévben az előtag természetföldrajzi eredetű.)

A Somogy vármegyei helynév okleveles adatai: 1290/1323/1358/1405: *Somodar* (DF. 254714, vö. ZSOLDOS 2008: 154 [243]), 1327: *Sumodor* (Zs. 1: 303), 1385/1408: *Somodar* (DL. 9376, Zs. 2/2: 185 [6431]), 1389: „item duas villas wdwarnicales Dalmad et *Somodor* nuncupatas in comitatu Symigiensi existentes” (DL. 100237, Zs. 1: 133 [1071]), 1389: „Villa wdwarnicalis *Somodor*” (Cs. 2: 640), 1389: *Somadar* (Cs. 2: 640), 1389/1390: *Somadar* (Zs. 1: 150 [1266]), 1393: *Somadar* (Zs. 1: 331 [3001]), 1398: *Somodar* (DL. 8353, Zs. 1: 606 [5496]), 1400: *Somodar* (DL. 8610, Zs. 2/1: 39 [312]), 1405: Georgio filio Ioannis de *Somodar* (Zs. 2/1: 476 [3919]), 1406: *Somodar* (DL. 87747, Zs. 2/1: 538 [4374]), 1407/1408: *Somadar* (DL. 87808, Zs. 2/2: 53 [5529], 57 [5559]), 1438: *Somodar* (Cs. 2: 640), 1443: *Somadar* (Cs. 2: 640), 1443–1445: *Somodor* (Cs. 2: 640), 1471: *Somodar* (H. 3: 425), 1506: *Somodar* (Cs. 2: 640).

Az adatok viszonylag későiek — ez esetben a korábbi névalak rekonstruálására alkalmas névrelíktum sem maradt fenn —, ezért közvetlenül nem alkalmazhatók a feltett etimológia megtámogatására. (A β kiesése és a jelentés elhomályosulása — *Cikádor*-ral párhuzamosan — igen korán, már a 12. században, legkésőbb a 13. század első felében megtörténhetett.) Az 1389-re datált két első oklevélből azonban megtudjuk, hogy Somodor a „királyi udvarnokok faluja”. Hasonlóképpen királyi birtokként ábrázolja későközépkori térképén ENGEL (2001). Ugyanakkor szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a települést már az Árpád-kor óta folyamatosan udvarnokok lakták. Ha ugyanis az Árpád-korban alapított település (első említése: 1290) időközben bármikor is kikerült volna a királyi birtokok közül, lakói a magánbirtoklás következményeként elveszítették volna az 1389-es oklevelekben említett udvarnok státuszukat. Amennyiben pedig a (nem királyi alapítású) falu az Anjouk alatt került volna be, vagy (egy feltételezett korábbi magánkézbe adás után) került volna vissza a királyi birtokok közé, annak lakóit szintén nem *udvarnok*-okként, hanem *conditionarius*-okként említenék a fenti források.³ Ezen oklevelek tehát közvetetten arról tanúskodnak, hogy a település Árpád-kori, királyi alapítású udvarnokfal, és ezen státusza leg-

³ Az Árpád-korra vonatkozó következtés NÓGRÁDI ÁRPÁD szíves közlése alapján, melyet ezúton is szeretnék megköszönni. Ugyancsak köszönettel tartozom az első három okleveles adat rendelkezésemre bocsátásáért.

alábbis a 14. század végéig folyamatos. A birtoktörténet tehát támogatni látszik a feltételezett etimológiát.

A *Somodor* helynév nem egyedülálló a középkori Magyarországon. Forrásaink Esztergom és Pozsony vármegyében is említenek ilyen nevű települést: 1. Esztergom vármegyében: 1244/XVIII.: *Somodor* (F. 4/1: 359, Gy. 2: 309), 1270: *Sumudur* (MES. 1: 582, Gy. 2: 309), 1275: *Sumodor* (ÁÚO. 9: 126), [1275]: *Sumodor* (Gy. 2: 309), 1275: *Symodor* (Gy. 2: 309), 1275: *Symodor* (ÁÚO. 9: 135), [1275]: *Symodor* (ÁÚO. 12: 154, Gy. 2: 309), 1275: „*Somodor* ... in Strigoniensi Comitatu” (F. 5/2: 286, ÁÚO. 12: 145), 1275: *Somodor* (F. 5/2: 288), 1275: *Somodor* (Gy. 2: 309), 1322: *Sumudur* (Gy. 2: 309), 1325: „*Somodor*... in Comitatu Strigoniensi” (F. 8/2: 669–70; Gy. 1325/1326-os évszámmal, *Symodor* formában közli, 2: 309), 1326: *Symodor* (F. 8/3: 118, Gy. 2: 309), 1328: *Somodor* (Gy. 2: 309), 1332: *Sumudur* (A. 2: 614, Gy. 2: 309), 1346: *Somodor*, *Symodor* (F. 9/1: 430–2), 1388: *Sumadar* (DL. 7452, Zs. 1: 81 [815]), 1407: *Somodor* (DL. 9300, Zs. 2/2: 32 [5405]); 2. Pozsony vármegyében: 1271/1402/1411: *Somodor* (Zs. 3: 186 [553]).

A *Somodor* nevet forrásainkban személynévként is fellelhetjük: 1255–1257: „*Sumudur filius Swmudur* ... nobilibus” (Pozsonyi [!] káptalan; DL. 48508, H. 3: 19, 1260–1270-es évszámmal; ÁSz. 1256-os évszámmal), 1264: „*Cosme Comitatis Strigoniensis* [!] ... et *Stephani filij Sumudur*” (ÁÚO. 8: 103, ÁSz.), 1293: „*Paulus filius Sumudur de Ilka*” (ÁÚO. 5: 88, ÁSz.), 1296: „*Paulo filio Sumudur* ... *iobagionibus castri Poseniensis* [!] *de Ilka*” (ÁSz.).

KISS LAJOS a személynévi használatot vélte elsődlegesnek a helynévivel szemben. Ebben esetleg az a megfontolás is vezethette, hogy az általa vizsgált Somogy vármegyei helynév adatai jórészt valóban későbbiek a késő Árpád-kori személynévi előfordulásokhoz képest. Az Esztergom és Pozsony vármegyék *Somodor* helyneveinek adatai között azonban jócskán találunk ugyanerre az időszakra vonatkozó említéseket (sőt, az első előfordulás éppen helynévi), így csupán kronológiai alapon nem indokolt a személynév elsődlegességének a feltevése. Számításba véve, hogy a személynévi előfordulások éppen Esztergom és Pozsony vármegyékhez köthetők, továbbá a fenti (*Cikádor*-ral párhuzamba állítható és elsősorban birtoktörténeti érveléssel támogatható) etimológiai lehetőség tükrében a helynév elsődlegessége tűnik valószínűbbnek.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy mind a *Székudvar*, mind a **Somudvar* (> *Somodor*) helynevek természetföldrajzi előtagjukat tekintve tipológiailag tökéletesen illeszkednek a *Kőudvar* (Veszprém vm.), *Nádudvar* (Szabolcs vm.), (Nemes)*Nádudvar* (Fejér vm., Kalocsától délre) típusú nevek sorába.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BALASSA JÓZSEF (1894), A sláviai nyelvjárás. *Nyr.* 23: 306–12.
- BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *MNy.* 40: 313–30.
- BÁTKY ZSIGMOND (1922), Helynévtarlózások. *Föld és ember* 2: 235–42.
- BÉKEFI REMIG (1894), *A cikádori apátság története*. Pécs
- BÉKEFI REMIG (1898), *A pásztói apátság története I–3*. Bp.
- BEKE ÖDÖN (1932), A magyar etymológiai szótárhoz. Második közlemény. *Nyr.* 61: 22–6.
- BÉRCZI BERNÁT (2009), A középkori zirci apátság romjai és rekonstrukciója. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 172–90.
- Cap. = *Capitula* [Káptalani határozatok]. In: *I primi documenti per la storia dell’Ordine Cistercense (1098–1152)*. A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 39–46.
- CCPr. = *Carta Caritatis Prior* [A Szeretet Okmányának (leg)korábbi változata]. In: *I primi documenti per la storia dell’Ordine Cistercense (1098–1152)*. A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 69–82.
- CDB. = *Collectio Diplomatica Benedictina*. CD-ROM, 2001.
- CDH. = *Collectio Diplomatica Hungarica*. A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa. <http://mol.arcanum.hu>.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.
- DF. = *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*, I. CDH.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- DL. = *Diplomatikai Levéltár*, I. CDH.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelmérésű színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- EmlGotth. = *Emlékfüzet Szent Gotthárd halálának kilencszáz éves évfordulóján 1038–1938*. Szerző és szerk. nélkül. Szentgotthárd, 1938.
- ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár I–II*. Bp., 1914–1944.
- ExCist. = *Exordium Cistercii* [Cîteaux eredete]. In: *I primi documenti per la storia dell’Ordine Cistercense (1098–1152)*. A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 27–31.

- ExP. = Exordium Parvum [Cîteaux eredetének rövid története]. In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152)*. A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 47–68.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FUXHOFFER, DAMIANUS (1858–1860), *Monasteriologiae regni Hungariae 1–2*. Recognovit, ad fidem fontium revocavit et auxit MAURUS CZINÁR. Pestini.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- H. = *Hazai okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. VI–VIII. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HAAS MIHÁLY (1852), Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig. In: *Emlékönyv 2*. Kiadja DANIELIK JÁNOS. Pest.
- HANGAY ZOLTÁN (1991), *A pápák könyve. A római pápák Szent Pétertől II. János Pálig*. Bp.
- HENGST, KARLHEINZ (2011), Patrocinny Settlement Names in Eastern Germany. In: *Patrocinny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8*. Szerk. TÓTH VALÉRIA. Debrecen–Helsinki. 105–16.
- HERMANN, JÓZSEF (1967), *Précis d'histoire de la langue française*. Bp.
- HERMAN JÓZSEF (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Bp.
- HERVAY F. [FERENC] LEVENTE (1991), A ciszterci rend története Magyarországon. In: LÉKAI LAJOS, *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp. 470–92.
- HORGER ANTAL (1915), Cika, ciha. *MNy*. 11: 122–3.
- HÓKE LAJOS (1869), Bába, Czikádor, Földvár, Madocsa, Szekszárd monasterológiájához. *Magyar Sion* 7: 346–9.
- HÓKE LAJOS (1876), Duna-földvár, s vidékének története, különös tekintettel Tolna megyére. *Tolnamegyei Közlöny*, április 12.
- HÓKE LAJOS (1880), Tolnamegyei helynévmagyarázatok. *Tolnamegyei Közlöny*, július 4.
- HUTTERER MIKLÓS (1986), *A germán nyelvek*. Bp.
- JANUSCHEK, LEOPOLDUS (1877), *Originum Cisterciensium I*. Wien.
- KALÁSZ ELEK (1932), *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Bp.
- KépKr. = *Képes Krónika*. Fordította BOLLÓK JÁNOS. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 2004.
- KISS LAJOS (1996), Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helységnevei (11–15. század) című doktori értekezéséről (361 oldal). *NÉ*. 18: 98–111.
- KNIEZSA ISTVÁN (1965), *Csap és csapláros*. *MNy*. 61: 132–41.
- KÚNOS IGNÁCZ (1882), Szerelmi népdalok. Székely Sándor gyűjteményéből sajtó alá rendezte s jegyzetekkel ellátta Abafi Lajos. [Ismertetés.] *Nyr*. 11: 225–8.

- KOLLER, JOSEPHUS (1782–1812), *Historia episcopatus Quinqueecclesiensiarum 1–7. Posonii–Pesthini*.
- LÉKAI LAJOS (1991), *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp.
- LIPSZKY = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Buda, 1808.
- LŐRINC JENŐ (1965), *Cikola*. MNy. 61: 345–6.
- MÁRKI = MÁRKI SÁNDOR, *Arad vármegye és Arad szab. kir. város története. Arad vármegye és Arad szab. kir. város monographiája II/1–2*. Arad, 1892–1895.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2*. Ordine chronologico disposit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MÉSZÖLY GEDEON (1944), Székesfehérvár nevééről meg Szikszó eredetéről. *Nép és nyelv* 4: 25.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. METEM-könyvek 15. Bp.
- MOLLAI KÁROLY (1982), *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Bp.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- MVH. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I, tom. 1–6*. Bp., 1884–1891.
- MYSKOVSKY VIKTOR (1874), A cikádori cisztercita-apátság templom rommaradványa. *Archeológiai Közlemények* 9/2: 57–62.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- PISZTER IMRE (1899), *Szent Bernát clairvauxi apát élete és művei 1–2*. Bp.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RepCist. = *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. FERENC L. [LEVENTE] HERVAY. Roma, 1984.
- RÓMER FLÓRIS (1876), Román- és átmenetkori építmények hazánk területén. *Archeológiai Közlemények* 10: 10.
- SCC. = *Summa Cartae Caritatis [A Szeretet Okmányának foglalata]*. In: *I primi documenti per la storia dell'Ordine Cistercense (1098–1152)*. A cura di P. GOFFREDO VITI. Certosa di Pavia, 1988. 33–8.
- SCHMIDT, WILHELM (1969), *Geschichte der Deutschen sprache*. Berlin.
- SCHWARTZ ELEMÉR (1932), *A nyugatmagyarországi német helységnevek*. Bp.
- SCHWARTZ ELEMÉR (1933), *Szentgothárd és vidéke a ciszterciták letelepedése előtt*. Bp.
- SermDiv. = Sancti Bernardi abbatis Clarae Vallensis Sermones de diversis. In: [PL. =] *Patrologiae Cursus Completus seu Bibliotheca Universalis [...] Omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum [...]*. Series Latina. 1–217. Accurante JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1844–1855. Új kiadása: 1880–1895. 183: 537–748.

- SIMONYI ZSIGMOND (1916), A szófejtő szótárhoz. A C betű cikkeihez. *Nyr.* 45: 290–8.
- SUCIU = CORIOLAN SUCIU, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania 1–2*. București, 1967–1968.
- SÜMEGI JÓZSEF (1997), Cikádor története a középkorban. In: *Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig*. Szerk. DOBOS GYULA. Bátaszék. 76–428.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (2009), Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 146–61.
- SZÉKELY GYÖRGY (2005), Telepések, keresztes hadjáratok. In: *Európa ezer éve. A középkor 1*. Szerk. KLANICZAY GÁBOR. Bp. 337–46.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztölcéről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- SZERENCSES RÓBERT (2009), A Ciszterci Rend kerengőépítkezései az első alapítások idejéből. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 162–71.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- ThurKr. = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum 1*. Ed.: GALÁNTAI, ELISABETH–KRISTÓ, JULIUS. Bp.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástudományja*. Debrecen.
- TRITTER, JEAN-LOUIS (1999), *Histoire de la langue française*. Paris.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
- VALTER, ILONA (1996), Die Erforschung der ungarischen Zisterzienserklöster mit besonderer Berücksichtigung der Abtei Cikádor. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 12: 227–37.
- VALTER ILONA (1998), A cikádori ciszterci apátság kutatása. In: *Hermann Egyed emlékkönyv*. Szerk. SÜMEGI JÓZSEF–ZOMBORI ISTVÁN. Bp. 155–66.
- VALTER ILONA (2009), A középkori magyar ciszterci monostorok alaprajzi és építészeti sajátosságai. In: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. GUITMAN BARNABÁS. Piliscsaba. 127–45.
- Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2010), Magyarokra utaló földrajzi nevek Ausztriában. In: *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Szerk. P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT. Nyíregyháza. 153–64.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–10*. Összeállította [1–2.] MÁLYUSZ ELEMÉR. [3–7.] MÁLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA IVÁN. [8–9.] BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. [10.] C. TÓTH NORBERT. Bp., 1951–2007.
- ZSOLDOS ATTILA (2008), *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp.